

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

Print ISSN: 1735-0700 Online ISSN: 2980-8766

Journal of Iranian Studies

From Dakhma to Aramgāh: Transformations in Zoroastrian Death Rituals and the Role of Religious and Social Mediators

Somayeh khalili¹ | Mahdi Elmi Daneshvar²

1. Corresponding author, Department of Religions and Mysticism, Religions and Denominations University of Qom, Qom, Iran. E-mail: somayehkhalili31@gmail.com
- 2., Department of Religions and Mysticism, Religions and Denominations University of Qom, Qom, Iran. E-mail: m.daneshvar@urd.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 2025 October 13
Received in revised form 2026
February 7
Accepted 2026 May 4
Published online 2026 June 22

Keywords:

Funerary rituals,
Zoroastrianism,
Islam,
Sasanian period,
Post-Sasanian period
Religious and social mediators

ABSTRACT

Purpose: This study aims to provide a systematic analysis of the transformation of funerary rites and beliefs about the afterlife in Zoroastrianism during the transition from the Sasanian period (224–651 CE) to the early Islamic centuries. The central question is whether the changes of this era reflect continuity with Sasanian tradition or indicate rupture and ritual reinterpretation within the Islamic context. The role of social mediators—such as mōbeds, nasusalārān, and local Zoroastrian institutions—in guiding this process is also examined.

Method and Research: The research adopts a qualitative and interdisciplinary comparative method. Data were collected from three sources: Zoroastrian religious texts, early Islamic writings, and archaeological and architectural evidence of funerary practices. The analysis employed historical interpretation and the semiotics of ritual to identify patterns of change and continuity.

Findings and Conclusions: The findings show that dakhma exposure, the official Zoroastrian funerary method, persisted in Fars, Yazd, and Kerman after the fall of the Sasanians; however, under Islamic social and legal pressures, it gradually transformed into enclosed structures and Towers of Silence. Concepts such as the judgment of the soul and crossing the Chinvat Bridge, when in contact with Islamic thought, developed interpretive overlaps with notions such as the Day of Reckoning and the Širāt Bridge. Archaeological evidence likewise indicates a gradual transition from exposure burial to inhumation and the simplification of rituals—a process shaped by the mediating role of mōbeds and local institutions. The conclusion indicates that the transformation of funerary practices in this period constituted a moderated continuity: while the doctrinal core was preserved, the ritual forms were reorganized to adapt to the Islamic social environment, with religious mediators playing a decisive role in this transition.

Cite this article: Khalili, Somayeh., Elmi Daneshvar, Mahdi., (2026). From Dakhma to Aramgāh: Transformations in Zoroastrian Death Rituals and the Role of Religious and Social Mediators. *Journal of Iranian Studies*, 25 (49), 245-267. <http://doi.org/10.22103/jis.2026.26104.2790>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2026.26104.2790>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The study explores the transformation of Zoroastrian funerary practices and afterlife beliefs during the transition from the Sasanian period (224–651 CE) to the post-Sasanian era (7th–9th centuries CE). Funerary customs in ancient Iran reflected not only attitudes toward death but also the social, ethical, and cosmological order of the time. Under the Sasanians, the Zoroastrian religion institutionalized the *dakhma* (exposure burial) as the only ritually pure method of disposing of corpses, based on the doctrine of avoiding contamination of the sacred elements—earth, water, fire, and air.

With the Islamic conquest of Iran, these customs faced profound cultural and theological challenges. The present research seeks to determine whether post-Sasanian changes in Zoroastrian burial traditions represent continuity, rupture, or a syncretic reinterpretation within an Islamic framework. The study's theoretical foundation rests on three key concepts—continuity, rupture, and synthesis—as analytical categories for tracing cultural transformation.

Methodology

The research employs a qualitative, comparative, and interdisciplinary design, combining textual, archaeological, and historical data.

Three main sources underpin the analysis:

1. Zoroastrian religious texts (*Avesta*, *Vendidad*, and Pahlavi writings) that codify ritual laws regarding purity and death;
2. Early Islamic sources (Hadith, historical chronicles) documenting Muslim attitudes toward non-Islamic funerary practices;
3. Archaeological and architectural evidence, including *dakhmas* (towers of silence), *astodans* (ossuaries), and early Islamic graves.
4. Data were interpreted using a historical–hermeneutic and semiotic approach, focusing on the ritual meaning of death, pollution, and purification. Comparative synthesis enabled the identification of evolving forms and symbolic functions of funerary structures from open-air exposure to enclosed towers.

Sampling Procedures

The study does not involve human participants but draws from historical and archaeological samples. The textual corpus includes canonical Zoroastrian sources and verified early Islamic writings, while archaeological data were obtained from published excavations in Fars, Yazd, and Kerman. The material was selected through purposive sampling, ensuring representation of both Sasanian and early Islamic phases.

Discussion

The findings reveal a gradual transformation rather than a sudden rupture.

- The practice of exposure burial persisted in parts of Iran (notably Fars, Yazd, and Kerman) even after the fall of the Sasanians. However, increasing social and religious pressures from Islamic norms led to the architectural evolution of open-air platforms into enclosed “towers of silence.”
- This change was both architectural and ideological—a response to the need for ritual continuity within the constraints of Islamic society.
- Doctrinally, the Zoroastrian concept of the *Chinvat Bridge* (judgment of the soul) found symbolic correspondence with the Islamic *Širāt Bridge* and the Day of Judgment.

- Archaeological evidence indicates a shift from aerial exposure and ossuary use to inhumation, accompanied by a simplification of grave goods and the disappearance of luxury items, mirroring the egalitarian ethos of Islamic burial.
- Throughout this transition, *mōbeds* (priests) acted as mediators, adapting ritual practice while preserving essential doctrinal elements concerning purity and cosmic order.

Conclusion

The evolution of funerary practices from the Sasanian to the post-Sasanian period reflects a multilayered process of cultural adaptation rather than an abrupt religious break. Traditional Zoroastrian elements were reinterpreted within an emerging Islamic worldview, producing a hybrid ritual system that balanced continuity and conformity.

This process exemplifies how religious minorities negotiate identity under dominant paradigms: through reinterpretation, spatial adaptation, and symbolic translation. The transformation from *dakhma* (open exposure) to *aramgāh* (burial enclosure) thus symbolizes not cultural extinction but syncretic resilience—the ability of ritual to survive through reinterpretation.

از دخمه تا آرامگاه: دگرگونی‌های آیین‌های مرگ در دین زرتشتی و نقش میانجیان دینی و اجتماعی سمیه خلیلی^۱ | مهدی علمی دانشور^۲

۱. نویسنده مسئول، مربی، گروه ادیان شرق، دانشکده ادیان و عرفان، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، قم، ایران. رایانامه:

somayehkhalili31@gmail.com

۲. استادیار، گروه ادیان شرق، دانشکده ادیان و عرفان، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، قم، ایران. رایانامه: m.daneshvar@urd.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/هدف: این پژوهش با هدف تحلیل نظام‌مند تحول آیین‌های تدفین و باورهای پس از مرگ در دین زرتشتی، در گذار از دوره ساسانی (۲۲۴-۶۵۱م) به سده‌های نخستین اسلامی انجام شده است. پرسش اصلی آن است که آیا دگرگونی‌های این دوره بازتاب تداوم سنت ساسانی است یا نشان‌دهنده گسست و بازتفسیر آیینی در بستر اسلامی؟ همچنین، نقش میانجیان اجتماعی — از جمله موبدان، نسوسالاران و نهادهای محلی زرتشتی — در هدایت این فرایند بررسی شده است.
تاریخ دریافت:	رویکرد/روش: روش پژوهش کیفی و مبتنی بر تحلیل تطبیقی میان‌رشته‌ای است. داده‌ها از سه منبع گردآوری شده‌اند: متون دینی زرتشتی، منابع اسلامی نخستین، و شواهد باستان‌شناختی و معماری تدفین. تحلیل داده‌ها با رویکرد تفسیر تاریخی و نشانه‌شناسی آیین‌ها انجام شد تا الگوهای تغییر و تداوم شناسایی شود.
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها:	یافته‌ها/نتایج: یافته‌ها نشان می‌دهد دخمه‌گذاری به‌عنوان شیوه رسمی تدفین زرتشتی پس از سقوط ساسانیان در فارس، یزد و کرمان استمرار داشت؛ اما تحت فشارهای اجتماعی و فقهی جامعه اسلامی، به تدریج به ساختارهای محصور و برج‌های خاموشان تبدیل شد. مفاهیمی چون داوری روان و گذر از پل چنود در تماس با باورهای اسلامی با مفاهیمی مانند حساب قیامت و پل صراط هم‌پوشانی تفسیری یافتند. شواهد باستان‌شناختی نیز بیانگر گذار تدریجی از تدفین هوایی به خاک‌سپاری و ساده‌سازی مناسک است؛ روندی که با میانجی‌گری موبدان و ساختارهای محلی همراه بود. تحول آیین‌های تدفین در این دوره تداومی تعدیل‌شده بود که در آن هسته اعتقادی حفظ شد، اما شکل اجرای آیین‌ها برای سازگاری با جامعه اسلامی بازآرایی گردید و نقش میانجیان دینی در این گذار تعیین‌کننده بود.

استناد: خلیلی، سمیه؛ علمی دانشور، مهدی؛ (۱۴۰۵). از دخمه تا آرامگاه: دگرگونی‌های آیین‌های مرگ در دین زرتشتی و نقش میانجیان دینی و

اجتماعی. *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۵ (۴۹)، ۲۴۷-۲۴۵.

<http://doi.org/10.22103/jis.2026.26104.2790>

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

© نویسندگان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

مطالعه آیین‌های تدفین و باورهای پس از مرگ در ایران باستان یکی از راه‌های اصلی شناخت ساختار دینی و فرهنگی جوامع گذشته است. این آیین‌ها تنها بازتاب تصور انسان از مرگ و سرنوشت روح نیستند؛ بلکه شبکه‌ای از ارزش‌ها، هنجارهای اجتماعی و جهان‌بینی کیهانی را منعکس می‌کنند که در طول زمان دگرگونی‌های متعددی یافته‌اند. دین زرتشتی — که در دوره ساسانی دین رسمی ایران بود — نظامی منسجم از باورها و مناسک مربوط به مرگ، داوری اخروی و حیات پس از مرگ را سامان داد. سنت‌های تدفینی این دوره از خلال شواهد باستان‌شناسی و متون مقدس، همچون *اوستا* و متون پهلوی، قابل شناسایی است. با تثبیت آیین زرتشتی، خاک‌سپاری اجساد ممنوع شد و قرار دادن بدن مردگان در معرض پرندگان گوشت‌خوار، تنها شیوه مشروع برای رهاسازی جسد به شمار می‌رفت. در *وندیداد* — که مجموعه‌ای از احکام آیینی است — بر این روش تأکید شده؛ زیرا دفن یا سوزاندن مردگان موجب آلودگی عناصر چهارگانه دانسته می‌شد (کریستنسن، ۱۳۹۳: ۱۸). با وجود این، حتی در برخی منابع زرتشتی اشاره شده است که بخشی از مردم با این شیوه مخالفت می‌کردند و در نتیجه با مجازات‌هایی، هرچند سبک‌تر از حکم مرگ، روبه‌رو می‌شدند (Grenet, 1990: 559-560).

جامعه ساسانی، علاوه بر زرتشتیان، میزبان اقلیت‌های دینی متعددی همچون مسیحیان، یهودیان و بوداییان نیز بود. تنوع دینی موجود، طبیعتاً به شکل‌گیری شیوه‌های متنوع تدفین در نقاط مختلف امپراتوری انجامید. در منابع تاریخی گزارش‌های متعددی از برخورد سختگیرانه با پیروان ادیان دیگر، به‌ویژه مسیحیان، و حتی نبش قبر و بی‌حرمتی به آرامگاه‌های آنان در دوره پادشاهانی چون بهرام پنجم، یزدگرد دوم، پیروز و قباد آمده است (Molleson & Hoffmann, 1880: 39; Simpson, 2014: 77). چنین رویدادهایی در تفسیر مدارک باستان‌شناسی و شناخت بهتر فرهنگ تدفینی ساسانیان اهمیت به‌سزایی دارد. با فتح اسلامی ایران در قرن هفتم میلادی، جامعه ایرانی وارد مرحله‌ای تازه از تحولات دینی و فرهنگی شد. ورود اسلام نه تنها تغییرات سیاسی، بلکه دگرگونی‌های عمیقی در حوزه اعتقادات و آیین‌های مرگ و تدفین به همراه داشت. برخی از عناصر سنتی زرتشتی استمرار یافتند، برخی دیگر کنار گذاشته شدند و شماری نیز در چارچوب جهان‌بینی اسلامی بازتفسیر یا تلفیق گشتند. بر همین اساس، این پژوهش تغییرات آیین‌های مرگ زرتشتیان را از دوره ساسانی تا سده‌های آغازین اسلامی بررسی می‌کند.

۱-۲. پیشینه پژوهش

آیین‌های تدفین در سنت زرتشتی بر پایه اصل جداسازی عنصر پاک از ناپاک و پرهیز از آلوده‌سازی عناصر طبیعی شکل گرفت. یکی از شیوه‌های محوری در این ساختار اعتقادی، قرار دادن پیکر در فضای باز و سپردن آن به پرندگان بود که در برخی منابع از آن با عنوان «خورشیدن‌گری» یا قرار دادن جسد در معرض نور خورشید یاد شده است؛ شیوه‌ای که هدف آن جلوگیری از آلودگی خاک، آب و آتش بود. در مرحله بعد، گردآوری بقایای استخوانی

در استودان‌ها یا استخوان‌دان‌ها، به‌عنوان بخشی از آیین پاک‌سازی و آماده‌سازی نهایی در سنت زرتشتی رواج داشت. شواهد باستان‌شناختی نشان می‌دهد که این الگو از روزگار پیشاتاریخی در فلات ایران سابقه داشته و تا سده‌های متأخر اسلامی نیز استمرار یافته است. (رضایی و همکاران، ۱۴۰۰) در دوره‌های بعد، این شیوه در قالب ساخت دخمه‌ها و «برج‌های خاموشان» نظام‌مندتر شد و شکل کالبدی آن تثبیت یافت.

پژوهش‌های انجام‌شده درباره این حوزه را می‌توان در سه محور اصلی دسته‌بندی کرد: نخست، مطالعات مربوط به شواهد معماری و باستان‌شناختی دخمه‌ها، استودان‌ها و محوطه‌های تدفینی؛ دوم، پژوهش‌هایی که بر داده‌های متنی، تاریخی و دینی همچون *اوستا*، متون پهلوی و منابع اسلامی اولیه تکیه دارند؛ و سوم، تحقیقات تطبیقی و میان‌رشته‌ای که تلاش کرده‌اند تحولات آیین تدفین را در پیوند با عوامل اجتماعی، سیاسی و دینی تحلیل کنند. مجموع این مطالعات، چارچوبی اولیه برای فهم دگرگونی‌های آیین‌های مرگ در گذار از دوره ساسانی به پس‌اساسانی فراهم آورده است، هرچند همچنان نیاز به تحلیل جامع‌تری وجود دارد که بتواند داده‌های متنی، تاریخی و باستان‌شناختی را در مدلی واحد تفسیر کند.

۱-۲-۱. شواهد معماری و باستان‌شناختی

مطالعات اولیه عمدتاً بر معرفی ظاهری برج‌های خاموشان متمرکز بودند. بویس (۱۴۰۲) در کنار تبیین آیین‌های تدفین، به ویژگی‌های کالبدی این بناها اشاره کرد. ترومپلمن (Trumplemann, 1984) نمونه تل‌خندق سرمشهد را دخمه‌ای ساسانی دانست، هرچند فقدان شواهد کافی اعتبار این انتساب را کاهش می‌دهد. کلایس (Kleiss, 1987) نیز صرفاً به وضعیت دخمه ری پس از متروک شدن پرداخت. این نوع مطالعات بیشتر توصیفی‌اند و فاقد نقد روش‌شناختی در تاریخ‌گذاری یا کارکرد بنا هستند. با گسترش کاوش‌های میدانی، شواهد متنوع‌تری شناسایی شد: هوف (Huff, 2004) سکوی صخره‌ای بیشاپور را گونه‌ای متقدم از تدفین خورشیدنگرانه معرفی کرد، در حالی که رهبر (۱۳۸۹) در بندیان، دخمه‌ای مسقف متعلق به اواخر ساسانی کشف نمود. در عین حال، تاریخ‌گذاری برخی نمونه‌ها همچون دخمه کاووس (حصارنوی، ۱۳۹۱) عمدتاً بر قیاس ابعاد خشت با آجرهای ساسانی استوار است که از منظر روش‌شناختی چندان متقن نیست. پژوهش‌های جدیدتر مانند غلامپور و همکاران (۱۳۹۳) و فرجامی‌راد (۲۰۱۵) کوشیده‌اند با بازخوانی داده‌ها و بازسازی معماری، تاریخ‌گذاری‌های پیشین را مورد بازبینی قرار دهند. اهمیت این رویکرد آن است که نشان می‌دهد مبنای بسیاری از انتساب‌های قدیمی بر شواهد ناکافی استوار بوده است. این بخش نشان می‌دهد که گرچه تنوع شواهد معماری، تداوم و تحول آیین‌ها را آشکار می‌سازد، اما نبود معیارهای یکنواخت در تاریخ‌گذاری و ارزیابی کارکرد دخمه‌ها، همچنان مانعی برای ترسیم یک سیر قطعی است.

۱-۲-۲. داده‌های متنی و تاریخی

منابع اوستایی و پهلوی مهم‌ترین مبانی نظری آیین تدفین را بازتاب می‌دهند. بویس (۱۳۹۲) با اتکا به این متون، باور به پل چینود و نقش استودان را تبیین کرده است. کریستنسن (۱۳۹۳) آیین‌های تدفین را در چارچوب ساختار دینی - سیاسی ساسانی و جایگاه موبدان تحلیل نموده و زرین‌کوب نیز آن‌ها را در پیوند با مقاومت فرهنگی در گذار به

اسلام بررسی کرده است. در عین حال، پژوهش‌هایی مانند رهبر (۱۳۸۹-۱۳۹۰) نشان داده‌اند که داده‌های میدانی همیشه با توصیفات متنی انطباق ندارند؛ به‌ویژه در مورد مسأله عرضه اجساد در فضای باز که هنوز محل مناقشه است. از منظر روش‌شناختی، این بخش از مطالعات نیازمند نقد تطبیقی جدی‌تری است؛ چراکه اتکای صرف به متون دینی بدون توجه به باستان‌شناسی، می‌تواند تصویر ایده‌آل‌گرایانه و هنجاری از آیین‌ها ارائه دهد.

۱-۲-۳. مطالعات تطبیقی و بین‌رشته‌ای

رویکردهای تطبیقی در دهه‌های اخیر ابعاد فرامحلی آیین‌های تدفینی را روشن‌تر کرده‌اند. عنایتی‌زاده و آموزگار (۱۳۹۷) تفاوت‌های معماری برج‌های خاموشی ایران و هند را برجسته کردند. دریایی (۲۰۰۹) آیین‌های مرگ در ایران ساسانی را در تقابل و تعامل با مسیحیت و اسلام تحلیل نمود. پژوهش‌های منطقه‌ای مانند مولسون و سیمپسون (۲۰۱۴) نیز نشان می‌دهند که تدفین در جهان ساسانی صرفاً پدیده‌ای بومی نبود، بلکه بخشی از شبکه گسترده تعاملات فرهنگی خاورمیانه و آسیای میانه به شمار می‌رفت. جمع‌بندی این بخش نشان می‌دهد که مطالعات تطبیقی بیش از منابع صرفاً محلی می‌توانند به پرسش‌های مربوط به تداوم یا گسست سنت‌ها در گذار از ساسانی به پساساسانی پاسخ دهند.

۱-۲-۴. ارزیابی انتقادی و شکاف‌های دانشی

در مجموع، پیشینه پژوهش بر تنوع آیین‌های تدفینی ساسانی و پساساسانی تأکید دارد، اما چند کاستی مهم باقی است: معیارهای تاریخ‌گذاری و انتساب معماری‌ها اغلب ناهمگون و گاه سست‌اند. پیوند داده‌های متنی و باستان‌شناختی هنوز به‌صورت نظام‌مند برقرار نشده است. و نهایتاً، ارتباط میان ساختار دینی-سیاسی ساسانی و تغییر آیین‌ها در دوره اسلامی نیازمند تحلیل عمیق‌تری است. بنابراین، مطالعه حاضر می‌کوشد با تمرکز بر گذار از ساسانی به پساساسانی، این شکاف‌ها را با ترکیب انتقادی داده‌های معماری، متون دینی و شواهد تطبیقی پر کند و به پرسش‌های اصلی درباره خاستگاه دخمه‌گذاری، زمان دقیق شکل‌گیری برج‌های خاموشان و میزان استمرار سنت خورشیدنگری پاسخ دهد.

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

چارچوب نظری این پژوهش بر سه مفهوم محوری تداوم، گسست و تلفیق استوار است. در این راستا، تداوم، به معنای استمرار آیین‌ها و باورها بدون تغییر بنیادی است؛ وضعیتی که در آن ساختار اصلی یک سنت دینی حفظ می‌شود، هرچند شکل اجرای آن ممکن است دستخوش تعدیل گردد. گسست، زمانی رخ می‌دهد که یک آیین یا باور به‌طور کامل کنار گذاشته، ممنوع یا با نظام جدید ناسازگار تلقی شود. در مقابل، تلفیق، فرآیندی است که در آن عناصر یک سنت قدیم در چارچوب یک نظام اعتقادی تازه بازتفسیر، ترکیب یا بازمعنا می‌شوند. این سه مقوله در ادبیات نظری ذیل مباحثی چون حافظه تاریخی، تداوم سنت‌ها و نیز گسست و سازگاری مطرح می‌شوند و به پژوهش‌گر امکان می‌دهند داده‌های متنی، تاریخی و باستان‌شناختی را در چارچوبی مشترک و تحلیلی بررسی کند.

کاربست این چارچوب سبب می‌شود داده‌های توصیفی با پرسش‌های تحلیلی پیوند بخورند. برای نمونه، گزارش شاردن از دخمه‌های زرتشتی در دوره صفویه که در آن به ساخت دخمه‌ها در ارتفاعات دور و اجرای مخفیانه آیین‌های تدفین به دلیل فشارهای اجتماعی و حساسیت‌های مذهبی مسلمانان اشاره شده است - نه صرفاً یک توصیف معماری، بلکه شاهدی بر سازگاری آیین‌های تدفین زرتشتی با زمینه اجتماعی جدید محسوب می‌شود (شاردن، ۱۳۷۲: ۲۸۵-۲۸۸).

به‌کارگیری چنین رویکردی امکان مقایسه نظام‌مند میان آیین‌های ساسانی و پساساسانی را فراهم می‌سازد و زمینه تحلیل دقیق‌تر دگرگونی‌های آیینی را مهیا می‌کند. بدین ترتیب، پرسش بنیادین پژوهش این است که آیا تحولات آیین‌های تدفین زرتشتی در گذار از دوره ساسانی به پساساسانی را باید نشانه تداوم سنت‌های پیشین دانست، یا گسست کامل از آن‌ها، و یا نوعی هم‌زیستی و تلفیق میان دو نظام اعتقادی؟ پاسخ به این پرسش می‌تواند تصویر روشنی از چگونگی گذار جامعه ایرانی از ساختار دینی ساسانی به جهان‌بینی اسلامی ارائه دهد.

هدف اصلی این پژوهش، بررسی و تحلیل فرآیند دگرگونی آیین‌های تدفین و باورهای پس از مرگ در آیین زرتشتی در گذار از دوره ساسانی به دوره پساساسانی است؛ دوره‌ای که با فروپاشی نظم دینی و سیاسی ساسانی و استقرار حکومت اسلامی، عرصه تلاقی، چالش و بازتفسیر آیین‌های کهن ایرانی با آموزه‌های نوپدید اسلامی را پدید آورد. این پژوهش می‌کوشد با رویکردی تطبیقی و میان‌رشته‌ای، نشان دهد که آیا این دگرگونی‌ها بیانگر گسست کامل از سنت‌های دینی پیشین‌اند یا نوعی تداوم فرهنگی و بازآفرینی آیینی در قالبی تازه را بازتاب می‌دهند. از این‌رو، مطالعه حاضر به بررسی مبانی اعتقادی دخمه‌گذاری و جایگاه آن در نظام طهارت و ناپاکی، و نیز تحلیل تأثیر آموزه‌های اسلامی بر تغییرات کالبدی و مفهومی آیین‌های تدفین می‌پردازد. همچنین، نقش میانجیان اجتماعی، همچون موبدان، نسوسالاران، جوامع محلی و حتی ساختارهای سیاسی، در انتقال یا بازتفسیر آیین‌های مرگ مورد توجه قرار گرفته است. از سوی دیگر، پژوهش با مقایسه تطبیقی مفاهیم کلیدی در دو نظام اعتقادی زرتشتی و اسلامی، مانند داوری روان و پل چینود در سنت زرتشتی، و حساب قیامت و پل صراط در اسلام، در پی آن است که میزان هم‌پوشانی، تفاوت و امکان تأثیرپذیری میان این مفاهیم را روشن سازد. براساس این ملاحظات، مسأله محوری پژوهش آن است که آیا گذار از دخمه به آرامگاه را باید نشانه‌ای از گسست دینی دانست، یا آنکه این تحول را باید نمود فرآیندی تدریجی از تلفیق، سازگاری و بازآفرینی فرهنگی در بستر تعامل میان دو سنت فکری و آیینی دانست.

۴-۱. یافته‌های پژوهش

مطالعات تطبیقی معماری دخمه‌ها در ایران و هند نشان می‌دهد که پلان اغلب آن‌ها دایره‌ای است، دیوارها بلند و فاقد تزیین، و در مرکز بنا استودانی برای جمع‌آوری استخوان‌ها تعبیه شده است. این سازمان فضایی را بازتابی از ترکیب ملاحظات آیینی و اجتماعی می‌توان دانست. دایره، به سبب نداشتن گوشه و سلسله‌مراتب فضایی، بر برابری همه مردگان - فارغ از جایگاه طبقاتی - در برابر داوری مینوی تأکید می‌کند و در عین حال، به لحاظ نمادین با خورشید و حرکت مدور کیهانی پیوند می‌خورد؛ خورشیدی که در کیهان‌شناسی زرتشتی نقش اساسی در پالایش

جهان و آرامش روان در نخستین شب‌های پس از مرگ دارد. تحول آیین‌های تدفین نه یک روند ناگهانی، بلکه فرآیندی تدریجی و چندلایه بوده است که از تعامل میان فشارهای بیرونی، هویت دینی و سازوکارهای انطباقی جامعه زرتشتی شکل گرفته است. گذار از دخمه به آرامگاه را باید فرآیندی ترکیبی و چندسطحی دانست که در آن نه تداوم به‌طور کامل بر جای ماند و نه گسست رخ داد؛ بلکه تلفیقی از حفظ هویت مینوی، بازآرایی کالبدی و سازگاری اجتماعی پدید آمد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. آیین‌های تدفین و باورهای پس از مرگ در دوره ساسانی

۲-۱-۱. باورهای زرتشتی درباره مرگ و جهان پسین

در دین زرتشتی، مرگ نه پایان وجود، بلکه گذار روح از جهان مادی به جهان مینوی است؛ گذرگاهی که با مفاهیم پاکی، داوری اخلاقی و رستگاری نهایی پیوند دارد. این باورها ریشه در متونی چون *اوستا*، به‌ویژه *وندیداد*، دارند و بر مراسم تدفین تأثیر عمیق گذاشته‌اند. براساس اصول زرتشتی، پس از مرگ، روح از بدن جدا می‌شود و سفر خود را به سوی جهان پسین آغاز می‌کند. جسم بی‌روح به‌عنوان منبع ناپاکی تلقی می‌شود، زیرا به‌محض مرگ، دیو *نَسُو* آن را تسخیر می‌کند و از این‌رو باید از عناصر مقدس -آب، خاک، آتش و هوا- دور نگه داشته شود (Darmesteter, 1887/2005:75). *وندیداد* تصریح می‌کند که هرگونه تماس جسد با خاک، آب یا آتش ممنوع است و پس از انجام تطهیر، پیکر باید به دخمه منتقل شود تا پرندگان لاشه‌خوار گوشت را پاک کنند. این روش تا دهه ۱۹۶۰ در ایران ادامه داشت و امروز در میان پارسیان هند تداوم دارد (Zykov, 2016:287). این نظام آیینی بر این ایده استوار است که مرگ نوعی آلودگی ایجاد می‌کند و تطهیر و دورسازی جسد از عناصر مقدس بخشی از فرآیند رستگاری روح است.

در جهان‌بینی زرتشتی، پس از خروج روح، جسم تحت سلطه نیروهای اهریمنی قرار می‌گیرد و تماس با آن عامل انتقال ناپاکی است (بویس، ۱۳۹۲:۱۵۱). از این‌رو، دفن یا سوزاندن مردگان به‌سبب آلودگی عناصر مقدس ممنوع بوده است. شیوه رسمی تدفین شامل قرار دادن اجساد در فضای باز یا دخمه‌ها بود و پس از تجزیه گوشت، استخوان‌های پاک در استودان‌ها نگهداری می‌شدند (Huff, 2004:84). این الگوی تدفینی بازتاب ساختار اجتماعی ساسانی نیز بود، زیرا دخمه‌ها و استودان‌ها معمولاً برای طبقات بالای جامعه ساخته می‌شدند.

باور به داوری جهان پسین از ارکان الهیات زرتشتی است. کسانی که عناصر مقدس را با جسد آلوده کنند، در این جهان و جهان دیگر مجازات می‌شوند (Vd 7.27; Darmesteter, 1887/2005:80-81). پس از مرگ، روح سه شب در کنار بدن می‌ماند و سپس، به سوی پل چینود روانه می‌شود، جایی که داوری نهایی صورت می‌گیرد. مسیر پل برای نیکوکاران گسترده و برای بدکاران باریک می‌شود؛ گروهی نیز که اعمال نیک و بدشان برابر است، به جایگاه همیستگان فرستاده می‌شوند (بویس، ۱۳۷۴: ۲۸۵؛ دریایی، ۱۳۸۳:۱۸۰).

باور به فرشکرت (Frashokereti)، یا بازسازی نهایی جهان، نوید پیروزی مطلق نیکی را می‌دهد و تمام ارواح پس از داوری نهایی در وضعیتی روحانی به حیات ادامه می‌دهند (بویس، ۱۴۰۲). همچنین، در متون پهلوی امکان پیوستن افراد غیر زرتشتی به جامعه بهدینان مشروط بر رعایت قوانین دینی تأیید شده است (Dhabar, 1999:120, 275). این مجموعه باورها آیین‌هایی همچون سگ‌دید (Sagdid) و مراسم سه‌روزه پس از مرگ را توجیه می‌کند و نقش آن‌ها را در هدایت روح به سوی داوری نهایی توضیح می‌دهد (Molleson & Simpson, 2014:77). این باورهای بنیادین، ساختار آیینی تدفین را در دوره ساسانی شکل دادند و فهم آن‌ها در تبیین استمرار یا تحول آیین‌های مرگ پس از ساسانیان اهمیت اساسی دارد.

۲-۱-۲. آیین‌های تدفین در دوره ساسانی

با آغاز حکومت اردشیر بابکان (۲۲۴-۲۴۲ م.) تلاش گسترده‌ای برای تمرکز قدرت سیاسی و دینی در ایران ساسانی صورت گرفت. در این روند، موبدان و به‌ویژه تنسر، نقشی محوری داشتند. اصلاحات تنسر نه تنها به وحدت سیاسی یاری رساند، بلکه در حوزه دینی نیز به همسان‌سازی و رسمی‌سازی سنت‌های مختلف زرتشتی انجامید. او با حمایت اردشیر، روایت‌های متنوع/وستا و تفاسیر پراکنده را یکدست کرد و فقط متونی را معتبر شمرد که از سوی دستگاه دینی و سیاسی تأیید شده بود (کریستنسن، ۱۳۹۲).

این تمرکزگرایی دو پیامد مهم برای آیین‌های تدفین داشت: نخست، تثبیت آیین «خورشیدنگری» و استودان‌گذاری به‌عنوان شیوه رسمی رهاسازی اجساد؛ دوم، حاشیه‌نشین شدن سنت‌های محلی یا بدیل. به بیان دیگر، اصلاحات اردشیر و تنسر کارکردی سیاسی - اجتماعی داشتند و آیین‌های تدفین همانند سایر مناسک مذهبی در خدمت تثبیت مشروعیت دولت ساسانی قرار گرفتند. این گذار به «دین رسمی - دولتی» هرچند وحدت ایجاد کرد، اما مخالفت‌هایی را نیز برانگیخت؛ مانند اعتراض گشنسب، فرمانروای طبرستان، که اردشیر را به بدعت در دین متهم ساخت.

۲-۲. آیین خورشیدنگری و جایگاه آن در ساختار مذهبی - اجتماعی ساسانی

در پژوهش‌های معاصر، آیین قرار دادن جسد در معرض نور خورشید و پرنندگان تحت عنوان خورشیدنگرشنی نیز توصیف شده است. کتابی با همین نام (خورشیدنگرشنی، دهلی، ۲۰۰۰ م) نشان می‌دهد که این اثر به‌طور اختصاصی به دستورها و مراحل شرعی ساخت دخمه و برگزاری آیین‌های وابسته به آن در سنت پارسیان هند می‌پردازد (شیننی، غلامپور و حیدری بنی، ۱۴۰۰: ۱۱۶). براساس این آموزه‌ها، جسد پس از انجام مراسم تطهیر، در معرض نور خورشید و پرنندگان گوشت‌خوار قرار می‌گرفت تا گوشت از بین برود و تنها استخوان که پاک محسوب می‌شد، باقی بماند. این فرآیند تطهیر با هدف حفظ پاکی عناصر چهارگانه (آب، خاک، آتش، و هوا) در برابر آلودگی‌های ناشی از اجساد صورت می‌گرفت.

خورشیدنگری در واقع، به‌عنوان یک روش تطهیر آیینی در نظر گرفته می‌شد که پس از آن، استخوان‌های باقی مانده در استودان‌های محافظت‌شده یا محفظه‌های کوهستانی نگهداری می‌شدند. بسته به موقعیت اجتماعی فرد

متوفی، استخوان‌ها در مکان‌های خاص مانند استودان‌ها یا غارهای طبیعی که به‌عنوان محلی برای تدفین و نگهداری اجساد به‌کار می‌رفت، قرار می‌گرفتند (Grenet, 1990: 559-560). شواهد باستان‌شناسی همچون استودان‌ها و دخمه‌های فارس (Huff, 2004)، تابوت‌های سنگی و سفالی بیشاپور (گیرشمن، ۱۴۰۰) و صندوقچه‌های گچی در آتشکده‌های بندگان و پلنگ‌گرد (Rahbar, 2004; Khosravi et al., 2018) نشان می‌دهند که این سنت تا پایان عصر ساسانی و حتی در دوره‌های پس‌اساسانی نیز ادامه داشته است. این استمرار، به‌ویژه در متون فقهی زرتشتی همچون روایت‌های آذرفرنبغ فرخزادان مؤید آن است که آیین خورشیدنگری نه تنها یک ضرورت مذهبی برای پاسداشت پاکی عناصر، بلکه سازوکاری اجتماعی برای مدیریت مرگ و نظم‌بخشی به جایگاه طبقاتی افراد بوده است (آذرفرنبغ فرخزادان، ۱۳۸۴: ۸۶ و ۸۸).

با این حال، آیین خورشیدنگری در جامعه ساسانی با تنوع‌های درونی همراه بود که نشان‌دهنده پیچیدگی‌های این سنت در میان اقلیت‌های مذهبی و مناطق مختلف بود. این آیین در عین حال که نمایانگر تمرکز مذهبی و تحکیم هویت دینی بود، به عنوان یک استراتژی در برابر تهدیدات خارجی عمل می‌کرد. با توجه به تضادهای موجود در جامعه زرتشتی و فشارهای جامعه اسلامی، خورشیدنگری در واقع، هم‌چنین، ابزاری برای تقویت مرزهای اجتماعی و دینی اقلیت زرتشتی در دوره‌ای پرتنش بود.

در کنار آیین‌های رسمی و شناخته‌شده، سنت‌های تدفینی متفاوت دیگری مانند قبور ساده در ورکبود و تل ملیان فارس یا قلعه کنگلو سوادکوه مازندران نیز وجود داشت که نشان‌دهنده تحولات محلی و مقاومت‌های مذهبی در مقابل متمرکزسازی دینی ساسانیان بود (ترومپلمن، ۱۳۷۳: ۲۹؛ سورتیچی، ۱۳۹۰: ۸۲). این سنت خورشیدنگری را می‌توان نه تنها یک دستور دینی، بلکه یک فرآیند پویا دانست که در نوسان میان «الزام مذهبی»، «مدیریت اجتماعی» و «مقاومت محلی» در حرکت بود. به عبارت دیگر، این سنت به عنوان بخشی از فرهنگ اجتماعی زرتشتیان در ساسانیان، به تدریج و در پاسخ به نیازهای اجتماعی تغییر کرده و در دوره‌های پس‌اساسانی و حتی اسلامی تکامل یافت. این امر به‌ویژه در فرآیندهای تدفین و آیین‌های مردگان که در این دوران ادامه داشتند، مشهود است.

۳-۲. تدفین دخمه‌ای و کارکرد آیینی - نمادین

در سنت زرتشتی، جسد تنها پیکر بی‌جان انسان نیست، بلکه منبعی بالقوه از آلودگی و نفوذ دیو نَسُو تلقی می‌شود. از همین‌رو، تشییع و تدفین با آیین‌های دقیق و سخت‌گیرانه همراه است تا از سرایت ناپاکی به بازماندگان و محیط جلوگیری شود (رضی، ۱۳۸۴: ۷۷). براساس *وندیداد*، در هر اجتماع زرتشتی جایگاه ویژه‌ای برای مردگان تعیین می‌شد و موبد، به‌عنوان نماینده دینی، در کنار محتضر حاضر بود تا اعترافات پایانی را ثبت و آداب لازم را اجرا کند (وندیداد ۹/۳۰-۹). این امر نشان می‌دهد که تدفین نه صرفاً اقدامی بهداشتی، بلکه بخشی از فرآیند داور و گذار روح به جهان مینوی است.

در منطق طهارت، حمل جسد بر عهده «نَسُو سالار» هاست؛ افرادی که تا انجام غسل‌های تطهیری -از جمله شست‌وشو با گُمیز- آلوده به نَسُو محسوب می‌شوند. در ایران امروز، با جایگزینی گورستان‌ها به‌جای دخمه‌ها، نَسو سالار حرفه‌ای تقریباً منقرض شده است (به‌جز یک مورد در قاسم‌آباد یزد). اما در هند هنوز شمار اندکی

نسوسالار در دخمه‌های دونگروادی بمبئی، سورت و ناوساری فعالیت می‌کنند (Zykov, 2016). ارتباط مستقیم با جسد فقط برعهده این افراد «پاک‌کرده» بود و تماس غیر مجاز با جسد مجازات آیینی داشت، از جمله غسل نه‌روزه با گُمیز که نماد بازگشت به نظم کیهانی محسوب می‌شد.

یکی از آیین‌های مهم در این فرآیند «سگ‌دید» است. در این رسم، جسد به سگ - حیوانی مقدس در باور زرتشتی - نشان داده می‌شود تا حضور او پلیدی دیو نَسو را دفع کند. در روایت‌های اسطوره‌ای، نگاه سگ موجب می‌شود دروج نَسو به صورت مگسی به سوی شمال بگریزد (فرنبرگ دادگی، ۱۳۶۹: ۱۰۳؛ مزداپور، ۱۳۹۰: ۸). همراهی سگ تا زمان انتقال جسد به دخمه نه تنها تضمین‌کننده پاکی آیینی بود، بلکه پیوند میان انسان، حیوان و کیهان در لحظه مرگ را نشان می‌داد.

دخمه‌گذاری را باید فراتر از یک شیوه دفع اجساد دانست. دخمه نه فقط محل قرار دادن مردگان، بلکه عرصه تجسم باورهای کیهان‌شناختی زرتشتیان درباره مرز میان زندگی و مرگ، پاکی و ناپاکی است. این آیین‌ها در دوره ساسانی و پس از آن نقش مهمی در حفظ هویت مذهبی زرتشتیان و مرزبندی آنان با دیگر گروه‌های دینی داشتند و به عنوان سازوکاری برای پاسداشت نظم اخلاقی و کیهانی عمل می‌کردند.

زرتشتیان مرده را در شب تشییع نمی‌کردند و نعش‌کش‌ها جسد را روی تخته سنگ یا توده شن به سوی دخمه یا برج خاموشان حمل می‌کردند (وندیداد، ۱۳/۵-۱۰). نمونه‌هایی از برج خاموشان و دخمه‌ها در سرمشهد و سایر نقاط فارس وجود دارد.

تدفین در حفره‌های سنگی: حفره‌هایی مستطیلی شکل در دل کوه و صخره برای قرار دادن استخوان‌ها ایجاد می‌شد که طول آن‌ها ۱،۵ تا ۲ متر و عرض و عمق حدود نیم متر بود. نمونه‌هایی از این حفره‌ها در نقش رجب، دامنه کوه رحمت و اقلید آباده کشف شده و کتیبه‌های پهلوی بر برخی آن‌ها یافت شده است (ترومپلمن، ۱۳۷۳: ۲۹).
روش طاقچه‌های سنگی: استخوان‌ها در طاقچه‌های سنگی در دل دیواره‌های صخره‌ای قرار می‌گرفتند و بر بالای طاقچه‌ها کتیبه‌های پهلوی با آرزوی پاداش بهشت برای متوفی نصب می‌شد. نمونه‌هایی در کوه رحمت، زیدون، سروئی، ایوب و زاغه شناسایی شده است (ترومپلمن، ۱۳۷۳: ۲۹).

روش قبور خمره‌ای: حفره‌ای با قطر ۱/۱۸ متر و ارتفاع ۱/۱۰ متر برای نگهداری خمره حاوی استخوان‌ها ساخته می‌شد. این روش در عصر ساسانی رایج بوده و نمونه‌هایی از آن در فارس و سایر مناطق کشف شده است (ترومپلمن، ۱۳۷۳: ۲۹).

تدفین اقلیت‌های غیر زرتشتی: تدفین مسیحیان و دیگر ادیان در محدوده ساسانی با رعایت شرایط خاص انجام می‌شد، مانند دفن جاثلیق مارآبا در سال ۵۵۲ م. که مطابق گزارش وقایع‌نامه مسیحی، با احترام کامل انجام می‌شد (Shaked, 1994: 43).

این تنوع نشان می‌دهد که حتی در اوج رسمی‌شدن دخمه‌گذاری، الگوهای محلی و غیر رسمی تدفین در حاشیه امپراتوری ساسانی حضور پررنگی داشته‌اند. مطالعات تطبیقی معماری دخمه‌ها در ایران و هند نشان می‌دهد که پلان اغلب آن‌ها دایره‌ای است، دیوارها بلند و فاقد تزیین، و در مرکز بنا استودانی برای جمع‌آوری استخوان‌ها تعبیه شده است. این سازمان فضایی را بازتابی از ترکیب ملاحظات آیینی و اجتماعی می‌توان دانست. دایره، به سبب نداشتن

گوشه و سلسله‌مراتب فضایی، بر برابری همهٔ مردگان - فارغ از جایگاه طبقاتی - در برابر داوری مینوی تأکید می‌کند و در عین حال، به‌لحاظ نمادین با خورشید و حرکت مدور کیهانی پیوند می‌خورد؛ خورشیدی که در کیهان‌شناسی زرتشتی نقش اساسی در پالایش جهان و آرامش روان در نخستین شب‌های پس از مرگ دارد (شیننی غلامپور و حیدری بنی، ۱۴۰۰: ۱۱۸-۱۱۹).

۴-۲. جایگاه موبدان و ساختار دینی

در دورهٔ ساسانی، موبدان نقش محوری در تدوین و اجرای آیین‌های دینی و تدفینی داشتند. آنان نه‌تنها حافظ اصول و فروع دین بودند، بلکه بر اجرای صحیح مراسم مذهبی و رعایت تقدس عناصر نظارت می‌کردند. حضور موبد بر بالین محتضر، خواندن گاهان و اجرای آیین‌هایی چون «سگ‌دید» نشان می‌داد که مناسک مرگ بخشی از فرآیند گذار روح و دفاع از پاکی آیینی جامعه تلقی می‌شد (بندهش، ۱۳۶۹: ۱۰۳؛ شاکد، ۱۳۸۱: ۴۱). ساختار دینی ساسانی سلسله‌مراتبی بود. در رأس آن موبدان موبد قرار داشت و در سطوح پایین‌تر موبدان محلی و روحانیانی که وظایف گوناگون مذهبی، از جمله اجرای آیین‌های تدفین، را برعهده داشتند. این سازمان دینی رسمی امکان می‌داد که با وجود تنوع‌های منطقه‌ای، وحدتی نسبی در اجرای مراسم برقرار بماند.

یکی از وظایف اصلی موبدان حراست از تقدس چهار عنصر — آتش، آب، خاک و هوا — بود. از این‌رو، تدفین به شیوه‌ای انجام می‌شد که آلودگی نسو به زمین سرایت نکند و استخوان‌ها پس از پاک‌شدن گوشت، در استودان‌ها یا اتاقک‌های سنگی قرار گیرند. این شیوه، که بیشتر دربارهٔ موبدان و روحانیان اجرا می‌شد، نشانه‌ای از جایگاه ویژهٔ آنان در نظم آیینی جامعه بود (گیرشمن، ۱۴۰۰: ۳۱۶).

کتیبه‌ها و شواهد باستان‌شناسی، همچون استودان‌های کرتیر در سرمشهد، نشان می‌دهد که استخوان‌های موبدان در محل‌هایی متمایز از مردم عادی نهاده می‌شد؛ با این حال، الگوی کلی تدفین و پایبندی به پاکی عناصر برای همه یکسان بود (بویس، ۱۳۹۲: ۱۳۹). این جایگاه ممتاز، نقش موبدان را نه‌فقط در تدفین، بلکه در مدیریت سوگواری، نذر و نثار برای نیاکان و سایر آیین‌های دینی برجسته می‌سازد.

۵-۲. تحولات آیین‌های تدفین در دورهٔ پساساسانی

با فروپاشی شاهنشاهی ساسانی در سال ۶۵۱ م. و گسترش تدریجی اسلام، ساختار دینی زرتشتی — که بر دخمه‌گذاری، حفظ پاکی عناصر و اجرای دقیق مناسک انتقال روح استوار بود — با محدودیت‌های نوپدید سیاسی و اجتماعی مواجه شد. ورود سنت اسلامی خاک‌سپاری سبب شد آیین دخمه‌گذاری، به‌ویژه در نواحی شهری و مناطقی که در معرض نظارت مذهبی قرار داشتند، رو به کاهش گذارد. این تغییر نه‌تنها جنبهٔ آیینی داشت، بلکه پیامدهای عمیقی برای نظم اجتماعی زرتشتیان به همراه آورد، زیرا بسیاری از وظایف سنتی موبدان و نسوسالاران با چالش مواجه شد و گروه‌های زرتشتی برای استمرار هویت دینی خود ناچار به انطباق با شرایط جدید شدند (بویس، ۱۳۸۴: ۱۸۴؛ رز، ۲۰۱۲: ۴۵).

در نتیجه فشارهای اجتماعی، زرتشتیان در ایران به تدریج به شهرها و نواحی کم‌نفوذتر، مانند یزد و کرمان، مهاجرت کردند. این جابه‌جایی‌ها تأثیر مستقیمی بر معماری دخمه‌ها گذاشت؛ ساختارهای باز و پلتفرمی دوره ساسانی جای خود را به دخمه‌های کوچک‌تر و سرپوشیده دادند که بهتر می‌توانستند از دخالت یا تعرض بیرونی جلوگیری کنند (موسوی‌نیا، ۱۴۰۱: ۱۳۱-۱۵۳؛ Grenet, 1990). این تطبیق معماری بخشی از سازوکار حفظ آیین‌های تدفینی در جامعه‌ای بود که ارزش‌ها و قوانین رسمی آن دیگر مبتنی بر آموزه‌های مزدیسنا نبوده. این تغییرات نه تنها نتیجه مواجهه با فشارهای دینی و مذهبی از سوی جامعه اسلامی بودند، بلکه نشان‌دهنده یک فرآیند تطبیقی در سطح اجتماعی نیز هستند. زرتشتیان، با وجود تغییرات ضروری در شیوه‌های تدفین، همچنان تلاش داشتند تا جوهر اعتقادی خود را در قالب‌های جدید حفظ کنند. این فرآیند به‌ویژه در انتخاب مکان‌های تدفین و سازگاری آن‌ها با الزامات فرهنگی و مذهبی جامعه اسلامی مشهود بود.

با وجود تغییرات بیرونی، برخی سنت‌های تدفینی همچنان تداوم یافتند. منابع قرون ۳ و ۴ هجری، مانند ابن‌حوقل و مقدسی، از حضور دخمه‌ها در فارس و کرمان یاد می‌کنند و نمونه‌هایی از تدفین زمینی نیز در سایر مناطق مشاهده شده است (رضی، ۱۳۸۴: ۹۲). این شواهد نشان می‌دهد که زرتشتیان بسته به شرایط اجتماعی و میزان فشار محیط مذهبی، طیفی از رفتارهای تدفینی را به کار می‌بردند: از استمرار دخمه‌گذاری در مناطق دورافتاده تا پذیرش تدفین ساده در مناطقی که تعامل با مسلمانان اجتناب‌ناپذیر بود. تحول سنت دخمه‌گذاری همچنین با بازنگری در نقش «نسوسالار» همراه شد. متون پهلوی، به‌ویژه روایات، نشان می‌دهد که نسوسالار منصبی موروثی نبود و هر فرد آموزش‌دیده می‌توانست آن را برعهده گیرد (Dhabhar, 1932/1999). در دوره‌های متأخر، به‌ویژه در هند، این نقش از ساختار خانوادگی به الگوی حرفه‌ای تبدیل شد و مؤسسات پارسی، مانند هیأت امنای بمبئی، نظام دستمزدی برای نسوسالاران ایجاد کردند (Zykov, 2016). این تغییر نشان‌دهنده انطباق سنت‌های زرتشتی با ساختارهای شهری و اقتصادی جدید است.

همزیستی زرتشتیان با جوامع اسلامی، مسیحی و مانوی نیز زمینه تبادل فرهنگی در آیین‌های مرگ را فراهم آورد. برخی رسوم سوگواری، مانند روشن کردن چراغ یا نثار خوراک برای مرده، در تعامل میان ادیان گسترش یافت و به تدریج جنبه‌ای میان‌فرهنگی پیدا کرد (کریستن‌سن، ۱۳۹۳: ۴۲۱). در سطحی وسیع‌تر، پیوندهای فرهنگی میان زرتشتیان ایران و پارسیان هند سبب شد اصلاحات معماری و آیینی در دو سوی جهان ایرانی—به‌ویژه در دوره‌های متأخر—تقویت شود؛ نمونه آن ساخت اتاقک‌های استودان مرکزی و اصلاحات مانکجی لیمجی هاتاریا در قرن نوزدهم است (موسوی‌نیا، ۱۴۰۱).

شواهد باستان‌شناسی از دوره‌های پس‌اساسانی نیز مرحله‌به‌مرحله گذار آیینی را تأیید می‌کند. داده‌های میدانی نشان‌دهنده وجود سه نوع تدفین‌اند: قبور خاکی ساده با جهت‌گیری اسلامی، دخمه‌های کوچک و محدود برای جوامع زرتشتی، و استودان‌های متأخر که استمرار حداقلی سنت‌های ساسانی را منعکس می‌کنند. این طیف رفتاری نشان‌دهنده آن است که زرتشتیان میان حفظ آیین و سازگاری با نظم اسلامی، راه‌حل‌های میانی متعددی برگزیدند. کاوش‌های دخمه‌های نسل چهارم در یزد بیانگر دگرگونی‌هایی در هندسه فضا، پوشش سقف و جایگاه چاه مرکزی است؛ تغییراتی که برای سازگاری با شرایط اجتماعی و امنیتی دوره اسلامی صورت گرفته‌اند (Huff, 2004).

موسوی‌نیا، ۱۴۰۱). مجموعه این شواهد نشان می‌دهد که تحول آیین‌های تدفین نه یک روند ناگهانی، بلکه فرآیندی تدریجی و چندلایه بوده است که از تعامل میان فشارهای بیرونی، هویت دینی و سازوکارهای انطباقی جامعه زرتشتی شکل گرفته است.

۲-۶. آیین‌های تدفین زرتشتی از آغاز دوره اسلامی تا سده‌های میانی

با فروپاشی شاهنشاهی ساسانی در میانه سده هفتم میلادی و استقرار حکومت اسلامی، جامعه زرتشتی با محیطی تازه و قواعد اجتماعی و حقوقی متفاوت روبه‌رو شد؛ محیطی که آیین‌های تدفینی، به‌ویژه شیوه سنتی تدفین هوایی، بیش از همه در معرض تأثیر آن قرار گرفت. هرچند منابع اسلامی و زرتشتی سده‌های نخستین گزارش‌های منسجمی از وضعیت تدفین ارائه نمی‌کنند، اما از خلال اشارات پراکنده تاریخی، فقهی و باستان‌شناختی می‌توان بازسازی کرد که چگونه اصول کهن، همچون خورشیدنگری و استودان‌گذاری، در این دوره تداوم یافتند و هم‌زمان در بستر اجتماعی تازه بازتفسیر شدند.

پیش از ورود اسلام، پیکر مردگان پس از اجرای آیین‌های تطهیر در فضای باز قرار داده می‌شد تا پرندگان گوشت را از میان ببرند و استخوان‌های پاک‌شده در استودان‌ها نهاده شوند؛ شیوه‌ای که بر آموزه‌های اوستایی و مفهوم پرهیز از آلودگی عناصر استوار بود. با تغییر فضای سیاسی، این روش در شهرهای تحت نفوذ مسلمانان با حساسیت‌های فقهی روبه‌رو شد، زیرا تدفین هوایی در تضاد با شیوه اسلامی خاک‌سپاری قرار داشت. از همین‌رو، زرتشتیان به تدریج ساختارهای محصور و معماری‌شده‌تری ایجاد کردند که بعدها به «دخمه» یا «برج خاموش» معروف شد. این تغییر بیش از آنکه دگرگونی در بنیان‌های اعتقادی باشد، نوعی سازگاری اجتماعی برای حفظ آیین و کاهش اصطکاک با جامعه اکثریت بود. برج‌های تدفینی استوانه‌ای با دیوارهای بلند—که از سده‌های میانی اسلامی به بعد رواج یافتند—فرآیند تجزیه جسد را از دیدرس عموم می‌پوشاندند و امکان اجرای آیین را در شرایط جدید فراهم می‌کردند (Huff, 2004).

یکی از مهم‌ترین شواهد استمرار این آیین در دوره اسلامی، نامه منسوب به آذرفرنبغ فرخزادان (حدود ۸۳۰ م.) است که در آن به زرتشتیان سمرقند توصیه می‌شود تا زمان تکمیل برج تازه، اجساد را بر سنگ‌های چیده‌شده در دخمه قدیمی قرار دهند. این سند نشان می‌دهد که در همان قرون نخست، زرتشتیان همچنان پایبند به اصول فقهی تطهیر جسد بودند، اما ناچار می‌شدند شکل کالبدی اجرای آیین را با شرایط محیط اسلامی تطبیق دهند (آذرفرنبغ فرخزادان، ۱۳۸۴: ۸۶-۸۸). گزارش‌های جغرافی‌نویسانی چون مقدسی و مسعودی نیز حاکی از آن است که زرتشتیان فارس، کرمان و نواحی شرقی آیین‌های مربوط به جسد را در حاشیه شهرها و در فضاهای کم‌رفت‌وآمد برگزار می‌کردند تا واکنش مسلمانان را برنیاورند. این شواهد تصویری روشن از سازوکار اقلیت دینی برای حفظ هویت خود در بستری جدید فراهم می‌کند: تغییر در کالبد و مکان آیین، همراه با تداوم معنای دینی آن (مسعودی، ۱۳۶۵؛ مقدسی، ۱۳۶۱).

نقش نسوسالاران، که در متون پهلوی به آن اشاره شده، در این فضای جدید نیز برقرار ماند، اما با تحولاتی در سازمان اجتماعی همراه شد. در روایات، نسوسالار منصبی موروثی نیست و هر فرد آموزش‌دیده می‌تواند آن را

عهده‌دار شود (Dhabhar, 1999/1932). در ایرانِ پساساسانی این نقش به‌مرور محدود شد، اما در هند با شکل‌گیری جامعهٔ پارسی، ساختاری حرفه‌ای یافت و در سدهٔ نوزدهم، هیأت امنای پارسیان نظام دستمزدی برای آن تثبیت کرد (Zykov, 2016). این تغییر نشان‌دهندهٔ ظرفیت سازگاری سنت‌های زرتشتی در بسترهای اجتماعی متفاوت است.

در برخی مناطق ایران، به‌ویژه طبرستان و ارتفاعات ری، زرتشتیان برای اجرای تدفین هوایی از بلندی‌های طبیعی استفاده می‌کردند و این فضاها را با دیوارهای سنگی محصور می‌ساختند. شرایط کوهستانی امکان حفظ آیین‌های کهن را فراهم می‌کرد، در حالی که نواحی نزدیک‌تر به مراکز اسلامی شاهد شکل‌گیری دخمه‌های محصور یا فضاهاى کنترل‌شده‌تری بودند؛ الگویی که اشپولر در بررسی جغرافیای دینی این مناطق بدان اشاره کرده است (اشپولر، ۱۳۶۹: ۲۴۱-۲۴۵).

در مجموع، دگرگونی آیین تدفین زرتشتیان در دورهٔ اسلامی نه نمایانگر گسست از سنت ساسانی، بلکه نمونه‌ای از «تداوم مفهومی همراه با تغییر ساختاری» است. هستهٔ اعتقادی آیین—پرهیز از آلودگی خاک و عناصر و حفظ نظم کیهانی—ثابت باقی ماند، اما شکل کالبدی، مکان استقرار و شیوهٔ اجرای آن متناسب با شرایط اجتماعی، حقوقی و دینی جدید بازآرایی شد. این روند نشان می‌دهد که جامعهٔ زرتشتی، همچون بسیاری از اقلیت‌های مذهبی، با بهره‌گیری از سازوکارهای انطباقی، توانسته است سنت‌های دیرینه خود را در بستری دگرگون‌شده حفظ کند و از طریق بازتفسیر آیینی، استمرار هویت دینی را امکان‌پذیر سازد.

این تغییرات حاصل نفوذ اسلام، کاهش سلطهٔ آیین زرتشتی، ایجاد تنوع فرهنگی و گسترش تدفین در خاک با کمترین اشیا همراه بوده است.

۷-۲. نقش میانجیان دینی و اجتماعی در دگرگونی‌های آیین‌های مرگ زرتشتیان

در تحولات آیین‌های مرگ زرتشتیان در دوره‌های پساساسانی و اسلامی، نمی‌توان تنها به فشارهای سیاسی و اجتماعی به‌عنوان عامل تغییرات اشاره کرد. این دگرگونی‌ها نه تنها به‌واسطهٔ فشارهای مستقیم از سوی جامعهٔ غالب اسلامی، بلکه از تعاملات اجتماعی و تغییرات اقتصادی در درون جامعهٔ زرتشتی ناشی شد. افزایش تعاملات فرهنگی میان اقلیت‌های مذهبی، به‌ویژه زرتشتیان و مسلمانان، نقش ویژه‌ای در بازتعریف مناسک ایفا کرد. به‌طور مثال، با توجه به تحولات اقتصادی و اجتماعی در دوران پس از ساسانیان، بخش‌های مختلف جامعهٔ زرتشتی به‌طور داوطلبانه یا بر اثر فشارهای اجتماعی به تطبیق آیین‌ها با شرایط جدید روی آوردند. در این فرآیند، موبدان و دیگر میانجیان اجتماعی نقش اساسی را در ارتباط دادن سنت دینی با مقتضیات تاریخی ایفا کردند و با مدیریت، اصلاح و بازتعبیر مناسک، امکان تداوم آیینی را فراهم ساختند. از منظر درونی، کاهش تعداد روحانیان متخصص، تغییرات اقتصادی در میان اقلیت زرتشتی و رشد جریان‌های روشنفکری باعث ساده‌سازی برخی آیین‌ها شد. به‌عنوان مثال، کاهش نقش گُمیز در تطهیر و یا مشارکت بیشتر مردم عادی در انتقال جسد نمونه‌ای از این تحولات است که در جهت تطابق با نیازهای جدید اجتماعی و دینی شکل گرفت (بویس، ۱۳۹۲: ۴۱۱؛ مزدپور، ۱۳۹۰: ۱۵۷). این تحولات همچنین با تلاش جامعهٔ زرتشتی برای حفظ هویت جمعی خود و سازگاری با الگوهای رفتاری ادیان

غالب، به‌ویژه اسلام، همراه بود. انتقال مراسم «پرسه» از منزل متوفی به تالارهای عمومی، به‌عنوان یکی از نمونه‌های روشن این بازآرایی اجتماعی، نشان‌دهنده این روند است.

از سوی دیگر، عوامل بیرونی همچون انتقادات مسلمانان به رسم سگ‌دید، فشارهای فقهی جدید، گسترش طب نوین (گواهی فوت، غسلخانه، آمبولانس) و تحمیل مذهب‌های اجتماعی جدید، ضرورت تغییر در برخی مناسک را افزایش دادند. این شرایط منجر به آن شد که میانجیان دینی و اجتماعی تدریجاً برخی از مناسک را حذف، تعدیل یا بازتفسیر کنند تا هم هویت مذهبی حفظ شود و هم آیین‌ها با شرایط اجتماعی و دینی جدید هم‌راستا باقی بمانند (گشتاسپ، ۱۳۹۴: ۷۵۶).

این دگرگونی‌ها را می‌توان در چند الگوی اصلی دسته‌بندی کرد که هرکدام جنبه‌های مختلف سازگاری سنت با شرایط جدید را نشان می‌دهند:

۱. حذف مناسک: کنارگذاشتن عناصری مانند موسیقی یا کاهش نقش سگ‌دید، که بازتاب «نوسازی انتخابی» و تلاش برای کاهش اصطکاک با محیط اسلامی بود (گشتاسپ، ۱۳۹۴: ۷۵۸).
 ۲. تبدیل مناسک: جایگزینی تدریجی دخمه‌گذاری با خاک‌سپاری در برخی مناطق، که نوعی انطباق ساختاری برای حفظ جوهر اعتقادی در قالبی جدید به شمار می‌آمد (خورشیدیان، ۱۳۹۹: ۳۰).
 ۳. تغییر مناسک: اصلاح تدریجی بخش‌هایی از آیین — مانند واگذاری برخی مراحل شبگیره به موبدان — که نشان‌دهنده بازسازمان‌دهی نقش‌ها و تخصص‌گرایی مذهبی است (عنایتی‌زاده، ۱۳۹۶: ۹۴).
 ۴. توجیه مناسک: تقویت مفهومی و اسطوره‌ای آیین‌ها — برای نمونه، استناد به توان سگ در تشخیص مرگ — که به حفظ مشروعیت آیین‌ها در برابر انتقادات بیرونی کمک می‌کرد (بویس، ۱۳۹۲: ۴۱۱).
 ۵. تثبیت مناسک: پایبندی به عناصر غیر قابل تغییر همچون تلاوت/وستا، که هسته هویتی جامعه زرتشتی را شکل می‌داد (آذرگشسپ، ۱۳۷۲: ۲۰۸).
 ۶. تحکیم مناسک: استفاده از مشابهت‌های میان آیین زرتشتی و اسلامی — مانند خواندن نیایش بر جسد — برای تقویت جایگاه آیین در فضای جدید.
 ۷. تقلید مناسک: افزودن عناصر جدید مانند سنگ قبر یا درج نام متوفی، که کارکردهای اجتماعی تازه را پاسخ می‌داد (عنایتی‌زاده، ۱۳۹۶: ۹۴).
 ۸. تحمیل مناسک: نفوذ برخی سنت‌های زرتشتی در میان مسلمانان، همچون برگزاری «مراسم سوم»، که بیانگر ظرفیت کارکردی و انسانی آیین‌های زرتشتی است (مزداپور، ۱۳۸۳: ۱۵۶).
- برآیند این روندها «مدل زرتشتی‌گری انطباقی» است؛ مدلی که در آن میانجیان دینی و اجتماعی با ترکیب مقاومت، اصلاح و بازتعبیر، آیین‌های مرگ را به‌گونه‌ای بازآفرینی کردند که در عین حفظ پیوستگی تاریخی، با ساختار اجتماعی دوره اسلامی نیز سازگار باقی بماند. این الگوی چندلایه نشان می‌دهد که مناسک دینی نه سازه‌هایی ایستا، بلکه نظام‌هایی پویا و قابل انطباق‌اند که در بسترهای اجتماعی نو نیز به حیات خود ادامه می‌دهند.

۳. نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی آیین‌های تدفین زرتشتی از دوره ساسانی تا سده‌های نخستین اسلامی نشان می‌دهد که این تحول نه گسستی ناگهانی، بلکه فرآیندی تدریجی و چندلایه از تداوم، سازگاری و بازآفرینی آیینی بوده است. ساختار تدفینی ساسانی—متکی بر دخمه‌گذاری، خورشیدنگری و استودان—با بنیانی الهیاتی استوار بر پاکی عناصر و دفع نَسو تعریف می‌شد و در قالب نظام دینی - سیاسی متمرکز ساسانی تثبیت شده بود. با ورود اسلام، این نظام آیینی در معرض دگرگونی‌های اجتماعی، حقوقی و فرهنگی تازه قرار گرفت؛ اما شواهد متنی، تاریخی و باستان‌شناختی نشان می‌دهد که جامعه زرتشتی، به جای ترک سنت، راهبردهایی برای حفظ جوهر اعتقادی در قالب‌های جدید اتخاذ کرد. تحول کالبدی دخمه‌ها از فضاها یا باز ساسانی به ساختارهای محصور برج‌های خاموشان، نمونه‌ای روشن از این تداوم مفهومی و تغییر ساختاری است؛ تغییری که به زرتشتیان امکان می‌داد آیین را در چارچوبی کم‌اصطکاک با جامعه اسلامی ادامه دهند. داده‌های باستان‌شناختی سده‌های نخستین اسلامی—از قبور خاکی ساده تا استودان‌های متأخر—نشان می‌دهد که رفتار تدفینی زرتشتیان طیفی میان دو قطب «استمرار آیین» و «سازگاری اجتماعی» را شکل داده است. هم‌زمان، هم‌پوشانی مفهومیِ مفاهیمی چون دآوری روان و پل چنود با باورهای اسلامی، زمینه‌ای برای بازمعناسازی آیین در جهان‌بینی جدید ایجاد کرد. نقش میانجیان دینی و اجتماعی، به‌ویژه موبدان و نسوسالاران، در هدایت این گذار تعیین‌کننده بود. آنان با ترکیبی از حذف، تعدیل، تبدیل و توجیه برخی مناسک، و در عین حال، تثبیت عناصر بنیادین مانند تلاوت / اوستا، الگوی پایداری از «زرتشتی‌گری انطباقی» شکل دادند؛ الگویی که افزون بر بقای سنت، امکان تأثیرگذاری متقابل فرهنگی را نیز فراهم ساخت. نمونه‌هایی چون رواج برخی آیین‌های زرتشتی در میان مسلمانان (مانند مراسم سوم) یا افزودن عناصر تازه مانند سنگ قبر، نشان می‌دهد که تحول آیین‌ها نه تنها واکنشی به فشار بیرونی، بلکه حاصل خلاقیت درونی و نیازهای نوپدید اجتماعی بوده است. بر این اساس، گذار از دخمه به آرامگاه را باید فرآیندی ترکیبی و چندسطحی دانست که در آن نه تداوم به‌طور کامل بر جای ماند و نه گسست رخ داد؛ بلکه تلفیقی از حفظ هویت مینوی، بازآرایی کالبدی و سازگاری اجتماعی پدید آمد. این نتیجه نشان می‌دهد که آیین‌های مرگ در ایران نه فقط آیین‌هایی دینی، بلکه شاخص‌هایی گویا از تحول فرهنگی و بازتعریف هویت در دوره گذار از ایران ساسانی به ایران اسلامی‌اند. از این‌رو، مطالعه چنین آیین‌هایی می‌تواند الگویی برای فهم نحوه بازتولید سنت‌ها در مواجهه با دگرگونی‌های کلان اجتماعی در سایر جوامع نیز ارائه کند.

منابع

- اشپولر، ب. (۱۹۵۲). *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی* (ج ۱). ترجمه م. میراحمدی (۱۳۶۹). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- آذرگشسپ، ا. (۱۳۴۸). *آیین کفن و دفن زرتشتیان*. تهران: انتشارات فروهر.
- آذرگشسپ، ا. (۱۳۷۲). *مراسم مذهبی و آداب زرتشتیان*. تهران: انتشارات فروهر.
- بویس، م. (۱۹۷۵). *تاریخ کیش زرتشتی* (جلد اول). ترجمه ه. صنعتی‌زاده (۱۳۷۴). تهران: انتشارات توس.
- بویس، م. (۱۹۷۹). *زردشتیان: باورها و آداب دینی آن‌ها*. ترجمه ع. بهرامی (۱۴۰۲). تهران: انتشارات ققنوس.

- بویس، م. (۱۹۹۱). تاریخ کیش زرتشت (۳ جلد). ترجمه ه. صنعتی‌زاده (۱۳۹۲). تهران: انتشارات توس.
- ترومپلن، ل. (۱۳۷۳). قبور و آیین تدفین در دوره ساسانی. ترجمه م. شادکام. باستان‌شناسی و تاریخ، ۱۵، ۳-۲۹.
- حصارنوی، ع. (۱۳۹۱). دخمه کاووس، قدیمی‌ترین دخمه در ایران. فروهر، ۴۵۵، ۳۱-۳۳.
- خورشیدیان، ا. (۱۳۹۹). «برشمردن برخی از سنت‌های زرتشتی پیرامون آیین درگذشتگان (بیان سه شیوه دفع مردگان میان زرتشتیان کهن تهران)». گفت‌وگو با موبد خورشیدیان در انجمن موبدان تهران، تارنمای انجمن موبدان.
- دریایی، ت. (۲۰۰۹). شاهنشاهی ساسانی. ترجمه م. ثاقب‌فر (۱۳۸۳). تهران: ققنوس.
- دریایی، ت. (۲۰۱۱). «پادشاهی در اوایل دوره ساسانی». در و. س. کرتیس و س. استوارت (ویراستاران)، ساسانیان (ترجمه ک. فیروزمند، ۱۳۹۲، صص. ۷۶-۸۷). تهران: نشر مرکز.
- رضایی، م.، سنگ‌برگان، م.، و گاراژیان، م. (۱۴۰۰). سنت‌های تدفین در آیین زردشتی‌گری: تداوم سنت تدفین ثانویه دوره فراپارینه‌سنگی و نوسنگی. مطالعات باستان‌شناسی، ۱۳(۲)، ۲۴-۲۷۰.
- رضی، ه. (۱۳۸۴). دین و فرهنگ ایرانی پیش از عصر زرتشت. تهران: سخن.
- رهبر، م. (۱۳۸۹-۱۳۹۰). آتشکده بندیان درگز؛ یک‌بار دیگر. پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۲-۳(۴-۵)، ۱۶۷-۱۷۷.
- زرین‌کوب، ر.، و یزدانی‌راد، ع. (۱۳۹۰). تدابیر روحانیان زرتشتی برای مقابله با تغییر دین بهدینان (از سقوط شاهنشاهی ساسانی تا پایان سده چهارم هجری). جستارهای تاریخی، ۲(۱)، ۹۹-۱۲۶.
- سورتیچی، س. (۱۳۹۰). معرفی شیوه تدفینی از دوره ساسانی در قلعه کنگلو واقع در سوادکوه مازندران. مطالعات باستان‌شناسی، ۳(۲)، ۷۷-۹۲.
- شاردن، ژ. (۱۷۱۱). سفرنامه شاردن. ترجمه ا. یغمایی (۱۳۷۲). تهران: امیرکبیر.
- شاکد، ش. (۱۹۹۵). از ایران زرتشتی تا اسلام. ترجمه م. ثاقب‌فر (۱۳۸۱). تهران: ققنوس.
- شین‌غلامپور، ر.، و حیدری‌بنی، د. (۱۴۰۰). پژوهشی در شیوه ساخت دخمه‌های پارسیان هند و زرتشتیان ایران. معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۱۴(۳۵)، ۱۱۵-۱۳۱. <https://doi.org/10.22034/aaud.2020.218681.2112>.
- عنایتی‌زاده، ا.، و آموزگار، ژ. (۱۳۹۷). نگاهی تطبیقی به دخمه زرتشتیان در ایران و هند و جنبه‌های آیینی و دینی ساخت دخمه در سنت پارسیان. پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۸(۱)، ۹۳-۱۰۸. <https://doi.org/10.22059/jis.2018.68713>.
- فرخزادان، آذر فرنېغ. (حدود سده ۳ هجری). روایت آذر فرنېغ فرخزادان. ترجمه ح. رضایی باغبیدی (۱۳۸۴). تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فرنېغ دادگی. (دوران ساسانی). بندهش. ترجمه م. بهار (۱۳۶۹). تهران: انتشارات توس.
- کریستنسن، آ. (۱۹۴۴). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه ر. یاسمی (۱۳۹۳). تهران: صدای معاصر.
- گشتاسپ، ف. (۱۳۹۴). «آیین‌های پس از مرگ نزد زرتشتیان ایران». در ف. شریفیان (به‌کوشش)، مرگ و زندگی از منظر زبان، اسطوره و تاریخ (همایش ملی مردم‌شناسی مرگ و زندگی). تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- گشتاسپ، ف. (۱۳۹۴). «دخمه‌گذاری و آیین‌های آن در سنت متأخر زرتشتیان ایران». در ص. حیدری‌نیا و ز. باصری (به‌کوشش)، تجربه دیروز و چشم‌انداز فردا: مجموعه مقالات کنفرانس ایران‌شناسی در فرانسه (۲۰۱۵). تهران: نگارستان اندیشه.
- گیرشمن، ر. (۱۹۵۱). ایران از آغاز تا اسلام. ترجمه م. معین (۱۴۰۰). تهران: علمی و فرهنگی.
- مزدآپور، ک. (۱۳۹۰). شایست ناشایست. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

- مسعودی، ا. ع. ح. (حدود ۹۴۶ م). *مروج الذهب و معادن الجواهر* (۲ جلد). ترجمه ا. پاینده (۱۳۶۵). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مقدسی، م. ب. ا. (حدود ۹۸۵ م). *أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم* (ج ۱-۲). ترجمه ع. منزوی (۱۳۶۱). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- موسوی‌نیا، م.، شراهی، ا.، و مرتضایی، م. (۱۴۰۱). سنت تدفین زردشتیان در سده‌های میانی اسلامی: داده‌های تپه قلعه خلچان تفرش. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۱۲ (۳۳)، ۲۹۳-۳۲۰.
- مینوی، م. (۱۳۳۹). *نامه تنسیر به گشنسب* (به تصحیح م. مینوی). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- وندیداد*. (متن اوستایی). ویسپرد، خرده‌اوستا و وندیداد. به کوشش ابراهیم پورداود و جیمز دارمستتر؛ ویرایش ف. مرادی (۱۳۹۹). تهران: انتشارات نگاه.

- Boyce, M. 1974. An old village Dakhma of Iran. in Memorial j.de Menasce. Ed. Ph. Gignoux. A.Tavazzoli. Louvain. Imprimerie orientalist: 3-9.
- Grenet, F, 1990, Burial II: Remnants of Burial Practices in Ancient Iran, *Encyclopaedia Iranica*, 4: 561-559.
- Hoffmann, G. (1880). *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*. Leipzig: Brockhaus.
- Huff, D. 2004. Archaeological Evidence of Zoroastrian funerary practices. in M. Stausberg. Ed. *Zoroastrian Rituals in Context*. Leiden / Boston: 593-630.
- Khosravi, S., Alibaigi, S., & Rashno, A. (2018). New evidence of Zoroastrian funerary practices during the Sasanid period: Fire temple. *Studia Iranica*, 47, 51-73.
- Kleiss, W. 1987. Der Turm des Schweigens bei Teheran/Rey, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 20: 369-372.
- Naryman, K. (2000). *New World: Encyclopedia Khorshid Nigrishn*.
- Rahbar, M. (2004). Feu après les dernières découvertes 1996-98. *Studia Iranica*, 33(1), 7-30.
- Rahbar, M. 2007. A Tower of Silence of the Sasanian Period at Bandiyan: Some Observations about Dakhmas in Zoroastrian Religion. in J. Cribb and G. Herrmann. Ed. *After Alexander: Central Asia before Islam. Proceedings of the British Academy*. 133: 455-473
- Simpson, S. J., & Molleson, T. (2014). Old bones overturned: New evidence for funerary practices from the Sasanian Empire. In A. Fletcher, D. Antoine, & J. D. Hill (Eds.), *Regarding the dead: Human remains in the British Museum* (pp. 77-84). British Museum Press.
- Zykov, A. (2016). Zoroastrian funeral practices: Transition in conduct. In S. Cama (Ed.), *Threads of continuity: Zoroastrian life & culture* (pp. 287-305). Parzor Foundation.

References

- Azargoshasp, A. (1969). *Āyin-e kafan va dafn-e Zartoshtiyān* [Zoroastrian shrouding and burial rites]. Forouhar. [In Persian]
- Azargoshasp, A. (1993). *Marāsem-e mazhabī va ādāb-e Zartoshtiyān* [Religious ceremonies and customs of Zoroastrians]. Forouhar. [In Persian]
- Boyce, M. (1974). An old village dakhma of Iran. In P. Gignoux & A. Tafazzoli (Eds.), *Memorial Jean de Menasce* (pp. 3-9). Imprimerie Orientaliste.
- Boyce, M. (1995). *Tārikh-e kish-e Zartoshti* [History of the Zoroastrian religion] (Vol. 1, H. San'atizādeh, Trans.). Toos. (Original work published 1975). [In Persian]

- Boyce, M. (2013). *Tārikh-e kish-e Zartosht* [History of the Zoroastrian religion] (3 vols., H. San'atizādeh, Trans.). Toos. (Original work published 1991). [In Persian]
- Boyce, M. (2023). *Zartoshtiyān: Bāvarhā va ādāb-e dīnī-ye ānhā* [Zoroastrians: Their religious beliefs and practices] (A. Bahrami, Trans.). Qoqnoos. (Original work published 1979). [In Persian]
- Christensen, A. (2014). *Irān dar zamān-e Sāsāniyān* [Iran in the time of the Sasanians] (R. Yāsami, Trans.). Sedā-ye Mo'āser. (Original work published 1944). [In Persian]
- Daryaei, T. (2009). *Shāhanshāhi-ye Sāsāni* [Sasanian Persia] (M. Sāqebfar, Trans., 2004). Qoqnoos. [In Persian]
- Daryaei, T. (2011). Pādshāhi dar avāyel dore-ye Sāsāni [Kingship in the early Sasanian period]. In V. S. Curtis & S. Stewart (Eds.), *Sāsāniān* [The Sasanians] (K. Firuzmand, Trans., 2013, pp. 76–87). Nashr-e Markaz. [In Persian]
- Enayati-Zadeh, I., & Amoo zgar, J. (2018). A comparative study of Zoroastrian dakhmas in Iran and India and the religious–ritual aspects of constructing dakhmas in the Parsi tradition. *Journal of Iranian Studies*, 8(1), 93–108. <https://doi.org/10.22059/jis.2018.68713>
- Farnbagh Dādagi. (1990). *Bondaheshn* [Bundahišn] (M. Bahār, Trans.). Toos. [In Persian]
- Farrokhzādān, Ā. F. (2005). *Revāyat-e Āzar Farnbagh Farrokhzādān* [The Rivayat of Azar Farnbagh Farrokhzadan] (H. Rezāyi Bāgh-Bidi, Trans.). Markaz-e Dāyeratolma'āref-e Bozorg-e Eslāmi. [In Persian]
- Ghirshman, R. (2021). *Irān az āghāz tā Eslām* [Iran: From the earliest times to the Islamic conquest] (M. Mo'in, Trans.). 'Elmi va Farhangī. (Original work published 1951). [In Persian]
- Goshtasp, F. (2015). Āyinhā-ye pas az marg nazde Zartoshtiyān-e Irān [Post-mortem rituals among Iranian Zoroastrians]. In F. Sharifian (Ed.), *Marg va zendegī az manzar-e zabān, osture va tārikh* (Hāmāyesh-e melli-ye mardom-shenāsi-ye marg va zendegī). Pazhuheshgāh-e Mirās-e Farhangī. [In Persian]
- Goshtasp, F. (2015). Dakhme-gozārī va āyinhā-ye ān dar sonnat-e motā'akher-e Zartoshtiyān-e Irān [Dakhma exposure and its rituals in the later Zoroastrian tradition of Iran]. In S. Heydari-Nia & Z. Bāsseri (Eds.), *Tajrobeh-ye diruz va cheshmandāz-e fardā: Majmu'eh maqālāt-e konferāns-e Irān-shenāsi dar Farānseh* (2015). Negarestān-e Andisheh. [In Persian]
- Grenet, F. (1990). Burial II: Remnants of burial practices in ancient Iran. *Encyclopaedia Iranica*, 4, 559–561.
- Ḥesārnavī, A. (2012). Dakhme-ye Kāvus, qadimitarin dakhme dar Irān [The Kavus dakhma, the oldest dakhma in Iran]. *Foruhar*, 455, 31–33. [In Persian]
- Hoffmann, G. (1880). *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*. Brockhaus.

Huff, D. (2004). Archaeological evidence of Zoroastrian funerary practices. In M. Stausberg (Ed.), *Zoroastrian rituals in context* (pp. 593–630). Brill.

Khorshidian, A. (2020). Barshomordan-e barkhī az sonnat-hā-ye Zartoshtī pirāmūn-e āyīn-e dargozashtagān (bayān-e se shive-ye daf-e mordegān miyān-e Zartoshtiyān-e kohan-e Tehrān) [Enumerating some Zoroastrian traditions around funeral rites (three methods of disposing of the dead among old Tehran Zoroastrians)]. Anjoman-e Mobedān-e Tehrān website. [In Persian]

Khosravi, S., Alibaigi, S., & Rashno, A. (2018). New evidence of Zoroastrian funerary practices during the Sasanid period: Fire temple. *Studia Iranica*, 47, 51–73.

Kleiss, W. (1987). Der Turm des Schweigens bei Teheran/Rey. *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 20, 369–372.

Maqdisi, M. b. A. (1982). *Aḥsan al-taqāsīm fī maʿrifat al-aqālīm* [The best divisions for the knowledge of the regions] (2 vols., A. Monzavi, Trans.). ‘Elmi va Farhangī. [In Persian]

Mas’udi, A. ‘A. H. (1986). *Moruj al-dhahab wa ma’āden al-jawhar* [Fields of gold and mines of gems] (2 vols., A. Pāyandeh, Trans.). ‘Elmi va Farhangī. [In Persian]

Mazdapour, K. (2011). *Shāyest nashāyest* [Shāyest nē-shāyest]. Mo’assese-ye Moṭāle’āt va Taḥqiqat-e Farhangī. [In Persian]

Minovi, M. (1960). *Nāmeh-ye Tansar be Goshensb* [The Letter of Tansar to Gushnasp] (M. Minovi, Ed.). Sherkat-e Sahāmi-ye Enteshār. [In Persian]

Mousavi-Nia, M., Shirāhi, A., & Mortazāi, M. (2022). Sonnat-e tadfin-e Zardooshtiyān dar sedahā-ye miyāneh-ye eslāmī: Dādehā-ye tappe-ye qal’e-ye Khelchān-e Tafresh [Zoroastrian burial traditions in the medieval Islamic centuries: Data from Qaleh Khelchan hill, Tafresh]. *Pazhuhesh-hā-ye Bāstānshenāsi-ye Irān* [Iranian Archaeological Research], 12(33), 293–320. [In Persian]

Rahbar, M. (2004). Feu après les dernières découvertes 1996–98. *Studia Iranica*, 33(1), 7–30.

Rahbar, M. (2007). A tower of silence of the Sasanian period at Bandiyan: Some observations about dakhmas in Zoroastrian religion. In J. Cribb & G. Herrmann (Eds.), *After Alexander: Central Asia before Islam* (Proceedings of the British Academy, 133, pp. 455–473). British Academy.

Rahbar, M. (2010–2011). Āteshkade-ye Bandiyān-e Dargaz; yek bār-e digar [The fire temple of Bandiyan, Dargaz; once again]. *Pazhuheshhā-ye Bāstānshenāsi-ye Modarres* [Modarres Archaeological Research], 2–3(4–5), 167–177. [In Persian]

Razi, H. (2005). *Dīn va farhang-e Irāni pish az asr-e Zartosht* [Iranian religion and culture before the age of Zoroaster]. Sokhan.

Rezaei, M., Sangbargān, M., & Gārāziān, M. (2021). Sonnathā-ye tadfin dar āyin-e Zardoshtigari: Tedāvom-e sonnathā-ye tadfin-e sanaviye dore-ye farāparine-sangi va nowsangi [Funerary traditions in Zoroastrianism: Continuity of secondary burial traditions]

from the Epipaleolithic and Neolithic periods]. *Motāle 'āt-e Bāstānshenāsi* [Archaeological Studies], 13(2), 24–270. [In Persian]

Shaked, S. (2002). *Az Irān-e Zartoshti tā Eslām* [From Zoroastrian Iran to Islam] (M. Sāqebfār, Trans.). Qoqnoos. [In Persian]

Shini Gholampour, R., & Heydari Beni, D. (2021). A study on the construction methods of the dakhmas of Indian Parsis and Iranian Zoroastrians. *Armanshahr Architecture and Urban Development*, 14(35), 115–131. <https://doi.org/10.22034/aaud.2020.218681.2112>

Simpson, S. J., & Molleson, T. (2014). Old bones overturned: New evidence for funerary practices from the Sasanian Empire. In A. Fletcher, D. Antoine, & J. D. Hill (Eds.), *Regarding the dead: Human remains in the British Museum* (pp. 77–84). British Museum Press.

Spuler, B. (1990). *Tārikh-e Irān dar qorun-e nokhostin-e eslām* [History of Iran in the first centuries of Islam] (Vol. 1, M. Mirahmadi, Trans.). Sherkat-e Enteshārāt-e 'Elmi va Farhangi. (Original work published 1952). [In Persian]

Surtiji, S. (2011). Mo'arrefi-ye shive-ye tadfini az dore-ye Sāsāni dar qal'e-ye Kanglew vāqē' dar Savādkuh-e Māzandarān [Introducing a Sasanian burial method at Qaleh-ye Kanglew in Savadkuh, Mazandaran]. *Motāle 'āt-e Bāstānshenāsi* [Archaeological Studies], 3(2), 77–92.

Trümpelmann, L. (1994). Qobur va āyin-e tadfin dar dore-ye Sāsāni [Tombs and burial rites in the Sasanian period] (M. Shādkām, Trans.). *Bāstānshenāsi va Tārikh*, (15), 3–29. [In Persian]

Vendīdād. (2020). *Vīspared, Khordeh Avesta va Vendīdād* [Visperad, Khordeh Avesta and Vendīdād] (I. Pourdāvūd & J. Darmesteter, Comp.; F. Morādi, Ed.). Negāh. [In Persian]

Zarrinkub, R., & Yazdāni-Rād, A. (2011). Tadābir-e ruhāniyān-e Zartoshti barāye moghābele bā taghyir-e din-e behdinān (az soqut-e shāhanshāhi-ye Sāsāni tā pāyān-e sade-ye chahārom hejri) [The measures of Zoroastrian clergy to counter conversion of the faithful (from the fall of the Sasanian Empire to the end of the 4th century AH)]. *Jostārkhā-ye Tārikhi* [Historical Inquiries], 2(1), 99–126. [In Persian]

Zykov, A. (2016). Zoroastrian funeral practices: Transition in conduct. In S. Cama (Ed.), *Threads of continuity: Zoroastrian life & culture* (pp. 287–305). Parzor Foundation.